

**Al- Xorazmiy nomli
Urganch Davlat Universiteti
Pedagogika fakulteti "Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va
metodikasi" kafedrasida o'qituvchisi
Sapayeva Boljonning
"Husnixat metodikasining rivojlanish tarixi"
mavzusiga tayyorlagan ma'ruza matni**

МАЪРУЗА МАТНИ

Урганч 2013

Mavzu: Husnixat metodikasining rivojlanish tarixi.

Reja:

1. Xattotlik san'ati.
2. Arab yozuvining asosiy uslublari.
3. Eski maktabda husnixat mashgulotlari.
4. «Savodi ta'lim» husnixat metodikasiga oid ilk risola.
5. Husnixat metodikasining hozirgi kundagi rivoji.

O'zbek xalqi uzoq asrlik tarixida yaratib qoldirilgan madaniy merosida xattotlik san'ati alohida o`in egallaydi. Arab istilosidan so`ng (O`rta Osiyo xalqlari tomonidan islom dinining qabul qilinishi munosabati bilan arab yozuvi ham kirib keladi. O`rta asrlarda har qanday asar qo`lda ko`chirilib kitob qilingan. Nafis kitob ko`chirish katta hunar va san'at hisoblanadi. Bu hunar egalari tarixda xattot nomi bilan mashhur bo`lganlar. Xattotlarning ko`chirgan kitoblari kishilarni hayajonga solib, ularni zavqlantirgan. Shuning uchun ham xattotlik bilan nom chiqargan shaxslar oddiy ko`chiruvchi emas, balki o`sha davrning ilrn-ma'rifat va yirik madaniyat arbobi hisoblangan. Qo`lda ko`chirilgan har bir asar san'at mo`jizasi kabi nodir asar hisoblangan.

XIV-XVI asrlarda bir qancha iste'dodli san'atkorlar-nafis kitoblarning ijodchilari yetishdi. Muhammad bin Husayin at-Tibiy, Mir Ali Tabriziy, Xorazmiy, Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Qilqalam, Munislar shular jumlasidandir. Bulardan tashqari, o`rta asrlarda yashagan bir qancha olim va fozil kishilar yoshlikdan xattotlik san'atini egallab, keyinchalik kotiblikda ham nom chiqarganlar. Ular faqat o`z asarlarnigina emas, balki boshqa mualliflarning asarlarini ham ko`chirganlar.

Masalan, Hofiz Sheroziy Xusrav Dehlaviyning «Xamsa» sini ko`chirgan. Alisher Navoiyning mohir xattot ekanligi tarixiy manbaalardan ma'lum. Navoiy davrida xat yozish san'at darajasiga ko'tarilgan 36 ta xat turi mavjudligi qayd etilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur arab grafikasida turkiy xalqlarga moslab «Xatti Boburiy» deb atalgan alifbe yaratdi.

Munis Xorazmiy xattotlik san'ati haqida «Savodi ta'lim» nomli risola yozdi va Alisher Navoiyning «Xamsa» sini nihoyatda nafis xat bilan ko`chirdi. Muqimiy ham juda mayda nasta'liq va shikasta xati uslubida bayoz ko`chirgan. Bularning hammasi shuni ko`rsatadiki, O`ta Osiyoda nafis kitob yaiatish texnikasi ixtiro etilmagan bir davrda kotiblikka talab nihoyatda kuchli bo`lgan.

Qo'l yozmalarni kitob holiga keltirishda bir necha mutaxassislar ishtirok etganlar. Bu jarayonda qog'ozrez (qog'oz quyuvchi), xattot (kalligraf), muzahhib (oltin suvi bilan bezak beruvchi), lavvoh (lavha chizuvchi), musavvir (rassom) va sahhof (muqo'achi) ishtirok etadi. SHu yo`sinda tayyorlangan nafis kitoblar shohlar, buyuk olimlar va shoirlar kutubxonalarda saqlanar cdi. (Xrta Osiyo ustalari, ayniqsa, Samarqand va Buxoro ustalari qog'oz ishlashda katta shuhrat qozongan edilar.

Ularning qog'ozlari pishiq va silliq edi. Xattot uchun esa ana shunday sifatli qog'ozlar kerak bo`lar edi. Qog'ozlar kustar holda turli usullarda tayyorlangan.

Xattotning asar ko'chirish qurollari: «siyoh», «qamish qalam», «mistar» (transporant), qalamning uchini chiqarib turish uchun «qalamtarosh», qatnish qalamning uchini kesish uchun yasalgan maxsus suyak plastinka «qalamqat» dan iborat bo'lgan. Qatnish qalam xattotning asosiy yozuv quroli hisoblangan. Uni tayyorlash ham alohida san'at talab etgan. Qamish qalamdan qog'ozga siyoh tommaslik uchun hamda qalamda doim yetarli darajada siyoh bo'lishi uchun siyohdon (dovot) ga to'lguncha ipak los solingan. Siyohga bokitirilgan ipak losiar qalamning yetarli miqdorda siyoh bilan ta'minlanishiga yordam bergan.

Xattotlar texnik vazifalardan tashqari o'z yozuv uslublarini ham ishlab chiqarishga intilganlar. Masalan, XII asrdan boshlab xattotlar hayotidi kofiy xati uslubi keng o'rin oldi. Bu uslub asosida arab yozuvining quyidagiolti xil asosiy uslublari maydonga keladi:

1. Suls xati - bu xatning to'rt bahrasi tekis, ikki bahrasi yumaloq shaklda yoziladi.
2. Nasx xati - bu xatning ixtirochisi mashhur xattot Ibn Muqla' hisoblanadi.
3. Muhaqqaq xati - bir bo'lak qismi tekis bo'lib, qolgan bo'laklari yumaloq shaklda yoziladi.
4. Rayhoni xati - muhaqqaqdan keiib chiqqan bo'lib uning ixtirochisi Ibn Bavvobdir.
5. Tavqe' xati - yarim tekis, yarim yumaloq ehiziqdan tashki! topgan.
6. Riqo xati - ko'pchilik harflar bir-biriga qurama qilib yoziladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan xatlarning har biri o'z o'rnida qollanib keingan.

Muhaqqaq-qasida va she'rlar yozishda, suls-ilmiy asarlar va xat yo'l-yo'riqlarida, rayhoni va nasx-qissa va habarlarda, tavqe'-buyruq va farmonlarda, riqo-maktublarda ishlatilgan.

Undan tashqari, bu olti asosiy usulning har biri ingichka va yo'g'on qalamlarda yozilishi natijasida yana o'n ikki xil xatni tashkil qilgan. SHuning uchun ham eski maktablarda yozuv malakasini hamma o'quvchilar ham to'liq egallay olmaganlar. Yozishga qiynalishning yana bir sababi ko'p harflarning so'zda qo'lanish o'rniga qarab har xil shakl olishidir.

Eski maktabda harflarni nusxaga qarab, alfavit tartibida katta-katta qilib yozish «sarxat» deb atalib, ba'zan sarxat yozish bir-ikki yilga cho'zilgan.

Sarxat yozishga o'rgatilgandan so'ng «murakkabot», ya'ni harflarni bir-biriga qo'shib yozib o'rgatilgan. Murakkabotdan keyin «muqattaot» mashqi, ya'ni bayt va ruboiylar ko'chirib yozish o'rgatilgan.

Eski maktabda muqattaotga juda ko'p vaqt sarf qilingan. Bolalar duoi salomni yozishni bilsalar, ularning xat-savodi chiqqan hisoblangan.

Eski maktabda chiroyli yozuvga alohida ahamiyat berilgan, ammo husnixat mashg'ulotlari uchun zarur bo'lgan qoidalar yuzaki tushuntirilgan. CHiroyli yozuvga o'rgatish vaqtida faqat qalamni qanday ushlab qoidalarigacha eslatiigati. Qalam bir bir marta yozilgandan so'ng uning ustidan qayta yozishga yo'l qo'yilmagan, bu yozuv qoidalarini saqlashdagi birdan-bir usul bo'lgan. Bolalarga yuqoridagiga o'xshash ayrim yo'l-yo'riqlar ko'rsatilgani bilan ularning ko'z bilan qog'oz orasidagi masofaning to'g'ri saqlanishiga e'tibor berilmagan. Hatto yozish vaqtida nafas olish ham ta'qiqlangan.

Eski maktabda husnixat qoidalarini o'rgatuvchi birdan-bir qo'llanma «Mufradot» kitobi bo'lgan. Domlalar yozishni o'rgatish va husnixat mashq qildirishda shu kitobdan foydalanganlar. Bu vaqtda husnixatga o'rgatishning birdan-bir yoli ko'chirib yozish ko'nikmasini hosil qilish bo'lgan.

Bolalar uchun arab alfavitida yozish juda qiyin bo'lib, unda biror nuqtaning noo'rin qo'yilishi yoki nuqtalar sonining kam yoki ortiq bo'lishi so'zning ma'nosini tubdan o'zgartirib yuborgan. SHuning uchun, arab yozuvida juda ehtiyot bo'lib yozish zarur edi. Ana shunday bir vaqtda xushxat bo'lishni, har bir harfni to'g'ri va aniq yozishni talab qilish, bu masalaga kishilarning diqqatini jalb qilishda husnixat ta'limini o'rgatuvchi metodik qo'llanma juda muhim edi. Bu ishga birinchi bo'lib shoir va xattot SHermuhammad Avazbek o'g'li Munis (1778-1829) bel bog'laydi. Munis 1804 yildao'zbektilida «Savodi ta'lim» nomli risolayozadi.

Uning bu risolasi amaliy hamda nazariy tomondan o'sha davrga nisbatan katta ahamiyatga ega. Munisning bu asari uning vafotidan keyin Xorazm xushxatlari tomonidan ko'chirib yoziladi.

Munis bu risolasini ikki qismga bo'lib, birinchi qismida husnixat ta'limini bergan ustozlari haqida, xat va chiroyli yozuv asboblari haqida foydali maslahatlar beradi.

So'z mahzanining nishonasi ham, Ma'ni durining hazonasi ham, Har so'zki, ko'nguldan o'ldi mavjud, Xat bo'lmasabo'lg'ay erdi nobud...

U yozuv qurollariga ham katta ahamiyat berib shunday deydi:

Olam ishi intizomi andin, Olam elining nizomi andin, Ul bo'lmasabo'lmag'ay kitobat, Bu bo'lmasa qolmag'ay hikoyat...

«Savodi ta'lim» ning ikkinchi qismida arab alfavitidagi harflarning oMcho`i. va shakli, katta-kichikligi tushuntiriladi. Munis bu kitobida harflarning yozuvini qat'iy lashtirib har xillikka chek qo'yib, husnixat ta'limiga yangilik kiritgan.

Uning bu risolasi xattot va kitobxonlarga hamda o'z xatini tuzatmoqchi bo'lgan kishilarga yaqindan yordam bergan. Hozirgi kunda maktablarimiz oldida turgan muhim vazifalardan biri o'quvchilarning savodxonligini oshirishdir. O'quvchilarning savodxonligini oshirishda toza va chiroyli yozuvning roli kattadir. U'ug' rus pedagogi K.D.Ushinskiy husnixat darslariga alohida e'tibor berib, «dastlabki orfografik malakalar husnixat darslarida tiklanadi», -degan edi.

O'zbek maktablari 1940- yildan boshlab, rus grafikasi asosida yozuvga o'ta bosbladi. Biroq o'zbek maktablari uchun husnixatga oid qo'llanmalar yaratilmagan bo'lsa ham rus tilidayaratilgan turli metodik qo'llanmalardan foydalanib kelingan.

1938- yilda D.A.Pisarevskiy tomonidan yozilgan «Yozuvga o'rgatish» kitobida birinchi marta boshlang'tch sinf o'qituvchilari uchun darslarni qanday tashkil etish yollari ko'rsatiladi. Muallif bu kitobda harflarni to'liq ko'rsatib o'tadi. Ammo chiroyli yozuvga o'rgatishning asosiy shartlari ustida kam ko'rsatma beradi.

1948- yilda V.A.Saglin tomonidan tuzilgan «Boshlang'ich sinflarda yozuvga o'rgatish» nomli qo'llanmada I, II, III, IV sinflarda husnixatga o'rgatishning maqsad va usullari bayon etiladi. Bu kitobda yozuvda uchraydigan tipik xatolarni tuzatish uchun ko'rsatmalar va tez yozishga o'rgatish uchun tayyorgarlik mashqlari beriladi. Qo'llanmada doskaga bo'r bilan yozish qoidalari ham kiritilgan.

1948- yilda Ye.V.Guryanov tomonidan tuzilgan «Yozuv mashqlarining psixologik eslatmalari» va «Alifbe davrida yozuvga o'rgatishning psixologiyasi va metodikasi» nomli qo'llanmalarda esa yozuv jarayoniga ilmiy asosda yondoshiladi va yozuvning psixofiziologik asoslari ochib beriladi. Muallif bu qo'llanmalarda o'quvchilarning diqqatini boshlang'ich sinflarda darsning samaradorligini oshiruvchi qator shart-sharoitlarga tortadi hamda amaliy ko'rsatmalar beradi.

1959- yilda Ye.V.Guryanovning «Yozuvga o'rgatish psixologiyasi» kitobi nashr qilindi. Bu qo'llanmada, asosan, yozuvga o'rgatish psixologiyasi to'la ochib beriladi, hamda eski kalligrafik yozuv tizimlisi tanqid qilinadi.

Muallif bosim bilan yoziladigan yozuv tizimlisini misollar bilan ko'rsatib beradi, hamda mavjud yozuv grafikasini soddalashtirishni talab etadi. Yozuv qurollarining takomillashib borishi bilan Ye.V.Guryanov tomonidan tavsiya etilayotgan yozuv tizimlisi 1970- yildan boshlab maktablarda keng qo'llanila boshlandi.

1965- yildan boshlab o'zbek maktablarida yangi soddalashtirilgan harflar asosida yozuvga o'rgatish bo'yicha tajriba ishlari olib borildi. Tajriba yakunlari shuni ko'rsatadiki, soddalashtirilgan harflar zamon talabiga to'la mos keladi.

1970 -yildan boshlab rus alfaviti asosida o'qitiladigan maktablar uchun yangi, soddalashtirilgan harflar bilan husnixat kitoblari hamda metodik qo'llanmalar chiqarila boshlandi. Shu jumladan, o'zbek maktablari uchun ham husnixat darsliklari yaratildi. Ammo bu darslik va metodik ko'rsatmalar hozirda yangi dastir asosida ishlayotgan boshlang'ich sinf o'qituvchilarining talabiga javob berolmay qoldi.

Shuning uclum biz hozirgi kun talabalari asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun husnixatga oid metodik qo'llanmalar yaratimoqda. Mirhabib Gulomovning «Chiroyli yozuv malakasini shakllantirish», «Husnixat metodikasi» kitoblari ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilari uclum asosiy rnanbaa hisoblanadi. Bu metodik qo'llanmalar o'quvchilarning chiroyli yozuv malakalarini shakllantirishda o'qituvchilarga yaqindan yordam beradi, degan umiddamiz.

Tayanch tushunchalar:

Xat, xattot, arab yozuvi, kotiblik, nafis kitob yaratish texnikasi, qog'ozrez, muzahhib, lawoh, musavvir, sahhof, mistar, qalamtarosh, qalamqat, arab yozuvi uslublari, sarxat, murakkabot, yozuv tizimlisi.

Takroriash uchun savollar:

- 1.Nafis kitoblar ijodkorlaridan kimlarni bilasiz?
- 2.Xattotning asar ko'chirish qurollarini sanang.
- 3.Arab yozuvining asosiy uslublari qaysilar?
- 4.Eski maktabda husnixat qoidalarini o'rgatuvchi qo'lanma qanday nomlahadi?
- 5.Husnixatga oid metodik qo'llanmalarni sanang.

Adabiyotlar:

- 1.Gulomov M. Chiroyli yozuv malakasini shakllantirish.
- 2.Munis «Savodita'lim»T.-1997.
- 3.Fitrat. Arab alifbosi tarixi. O`qituvchilar gazetasi. 1990, 4 aprel.